

SÉMANTICKÝ VÝVIN LEXÉM *BISKUP*, *KŇAZ*, *FARÁR* A *POP* V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH¹

Katarína Rausová

RAUSOVÁ, K. (2024): Semantic Development of the Lexemes *biskup*, *kňaz*, *farár* and *pop* in Slovak Dialects. In: *Slovenská reč*, 89/1, 61 – 77.

Abstract: The article presents an analysis of four Slovak dialectal words from religious area that denote a religious person in Christian hierarchy. The reason why we analysed them together is a noteworthy fact that one of the semantic shift – ‚the top sheaf on the grain cross‘ – is common for all of them and the other one – ‚part of the vineyard press‘ – is connected with two of them. Since the motivation of all the analysed shifts seems to be connected with historical realities such as tithes, Christian art or garments, to explain the semantic development the method Wörter und Sachen is used.

Keywords: semantic development, Slovak, dialectal words, religion, Wörter und Sachen.

Článok v skratke:

- Príspevok je venovaný analýze významových posunov štyroch lexém z náboženskej oblasti, označujúcich osobu v cirkevnej hierarchii.
- Analyzované lexémy boli zvolené na základe faktu, že jeden z novších významov (‚najvyšší snop na obilnom kríži‘) sa vyvinul pri všetkých štyroch výrazoch a navyše význam ‚súčasť vinohradníckeho lisu‘ pri dvoch z analyzovaných výrazov.
- Keďže motivantom sémantického vývoja sú podľa všetkého dobové realie ako desiatky, kresťanské umenie či odievanie, na analýzu sémantického vývinu bola zvolená metóda Wörter und Sachen.

1. ÚVOD

Náboženskej lexike sa venovala pozornosť prakticky od začiatku historického jazykovedného skúmania, pričom výskum sa primárne zameriaval na riešenie otázok súvisiacich s pôvodom prevzatých náboženských termínov.² V našom geografic-

¹ Štúdiá vznikla s podporou grantu VEGA č. 2/0126/24 – *Stručný etymologický slovník slovenčiny – 3., rozšírené a prepracované vydanie (1. etapa)* a programu SAV Mobility s pracoviskami Poľskej akadémie vied na obdobie 2023 – 2024 (projekt č. PAS-SAS-2022-15).

V texte sú použité tieto skratky jazykov: *čes.* – český; *fr.* – francúzsky; *germ.* – germánsky; *gr.* – grécky; *hebr.* – hebrejský; *hnem.* – hornonemecký; *lat.* – latinský; *maď.* – maďarský; *nem.* – nemecký; *poľ.* – poľský; *psl.* – praslovanský; *slk.* – slovenský; *sthnem.* – starohornonemecký.

² Tak ako pri ostatnej lexike aj v tej náboženskej sa riešil pôvod slov a s tým súvisiace otázky – etymologické slovníky odpovedajú na to, ako slovo prešlo do daného jazyka a ako sa lexéma vyvíjala.

kom kontexte bol výskum náboženskej lexiky vzhľadom na politickú situáciu po roku 1948 problematický, rozmach v tejto oblasti nastal opäť až po roku 1989, keď sa „venovala pozornosť náboženským termínom či širšie výrazom a textom najmä z hľadiska ich vývinu, pravopisu, štylistického zaradenia a lexikografického spracovania“ (Šimková 2014)³. Výskum orientovaný na sémantický vývin súvisiaci s posunom sémantiky mimo pôvodného náboženského rámca však zostáva skôr na okraji jazykovedného bádania. Systematickejšie sa mu venoval projekt *Sacrum und Profanum* Katedry západoslovanských štúdií Slavistického inštitútu Humboldtovej univerzity, zameraný na výskum náboženských výrazov v nenáboženských kontextoch v nemčine, poľštine, slovenčine a češtine.⁴ Z prostredia slovenskej jazykovedy sa v niekoľkých štúdiách téme venoval Ľ. Králik (2000, 2003 – 2004, 2019a, 2019b).

V našej analýze vychádzame z významov zachytených v *Slovníku slovenských nárečí* (1994 – 2021; ďalej SSN), keďže v istých vecných okruhoch je nárečová lexika bohatšia ako spisovný jazyk, pričom koreláty spisovnej lexiky v nárečiach nesú nielen formálne, ale aj významové osobitosti (Králik 2020, s. 12). SSN v tomto kontexte prináša bohatý materiál ako námet na ďalšie výskumy. Okrem lingvistickej analýzy vychádzajúcej z historicko-porovnávacej metódy je potrebné zohľadňovať extralingválne súvislosti, ktoré mohli mať vplyv na sémantický vývoj skúmaných lexém. Preto sme na analýzu zvolili i metódu Wörter und Sachen, ktorej základom je snaha spojiť výklad slov so znalosťami reálií, opierajúc sa o fakty z geografie, archeológie, etnológie, etnografie, kultúrnej histórie a pod. (viac o metóde Wörter und Sachen porov. Večerka et al. 2006, s. 26 – 27).

V predkladanej štúdiu analyzujeme sémantický vývin pri slovách *kňaz*, *biskup*, *pop* a *farár*, ktoré v prvotnom význame označujú osobu v hierarchii Cirkvi, vykonávajúcu náboženské úkony. Okrem toho v slovenských nárečiach, ako ich uvádza SSN, nachádzame niekoľko ďalších významov. Prvý sa týka označenia snopu v obilnom kríži a nachádzame ho pri všetkých štyroch výrazoch: *biskup* ‚najvrchnejší snop v obilnom kríži‘ (SSN, s. v. *biskup*), *farár* ‚vrchný snop na poukladanom kríži pšenice al. raži‘ (SSN, s. v. *farár*) a najvšeobecnejšie *kňaz* i *pop* ‚vrchný snop na obilnom kríži‘ (SSN, s. vv. *kňaz*, *pop*). Druhý sa týka slov *farár* a *kňaz*, ktoré v nárečiach vo vinohradníctve nesú význam: *kňaz* ‚súčasť vinohradníckeho lisu‘ (SSN, s. v. *kňaz*), resp. *farár* ‚časť lisu, ktorá tlačí na hrozno, klátik‘ (SSN, s. v. *farár*).

Okrem uvedených významov, vzťahujúcich sa na dva alebo všetky výrazy, nachádzame v SSN pri týchto slovách i významy, ktoré sa netýkajú ostatných slov.

V tomto duchu spracúva heslá už F. Miklosich v slovníku *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* (1886), iným príkladom je dielo A. Frintu *Náboženské názvosloví československé* (1918).

³ V citovanej štúdií podáva M. Šimková komplexný prehľad výskumu náboženských výrazov v slovenčine.

⁴ O projekte bližšie informovala A. Ferenčíková (2014).

Biskup označuje i ,posledné stavce chrbtovej kosti hydiny obrastené tukom, trtáč‘ (SSN, s. v. *biskup*), *kňaz* ,druh pavúka s krížom na chrbte‘ (SSN, s. v. *kňaz*) a *pop* ,lepídlo‘ (SSN, s. v. *pop*)⁵. Posledným z výrazov sa v štúdiu bližšie nezaobráme, keďže ide o etymologické homonymum⁶.

2. ETYMOLOGIA A PÔVODNÉ POUŽITIE

Výraz *biskup* je v slovenčine doložený vo význame ,vyšší cirkevný hodnostár‘ od 15. stor. (porov. HSSJ, s. v. *biskup*). Do slovenčiny sa dostal prostredníctvom sthnem. *biscof*, ktoré má svoj pôvod v cirk. lat. *episcopus* ,dozorca, strážca‘, ,biskup‘, jeho východiskom je gr. *ἐπίσκοπος* ,dozorca, dohliadajúci (na diecézu)‘ odvodené od slovesa *ἐπισκέπτομαι* ,dozerám na niečo‘ (Králik 2015, s. 71).

V Biblii gr. *ἐπίσκοπος* nachádzame v Septuaginte vo význame ,správca, dozorca, veliteľ vecí týkajúcich sa nielen cirkvi, ale i štátu a vojska‘. Výraz je známy aj v klasickej gréčtine, *The International Standard Bible Encyclopedia* (2012; ďalej ISBE) uvádza, že v Aténach sa používal na označenie správcov dobytých štátov (s. v. *bishop*). Podľa ISBE sa tento termín v Novom zákone hojne vyskytuje u Pavla a používa sa ako alternatíva ku gr. *πρεσβύτερος* ,starší‘. Jedenkrát (v 1 Pt 2, 25) sa vzťahuje aj na Krista. *Stručný katolícky teologický slovník* (2015; ďalej SKTS) uvádza, že „[v] apoš[olskom] čase sa hierarchia Cirkvi skladala z apoštola al. jeho učeníka, presbyterov (gr. *presbyteroi*), b[iskupov] (gr. *episkopoi*) a diakonov (gr. *diakonoi*)“, a v súvislosti s nadväznosťou biskupov na tento pôvodný stav pokračuje odvolávkou na *Lumen Gentium* (konštitúciu 2. vatikánskeho koncilu) uvádzajúc, že „úrad apoštolov trvá nepretržite v Cirkvi a b[iskupi] sú z Božieho nariadenia nástupcovia apoštolov (LG 20)“ (SKTS, s. 116).

Slk. *kňaz* vo význame ,človek vykonávajúci z povolania náboženské úkony, duchovný‘ je v našom jazyku doložený od 15. stor. (HSSJ, s. v. *kňaz*). Vychádza z psl. **kъnędzь* prevzatého z germ. **kuningaz* ,hlava rodu‘. Pôvodný význam psl. **kъnędzь* ,vládca, pán‘ sa vyvíjal smerom k ,pán (ako úctivý titul príslušníka kléru)‘ > ,príslušník kléru, kňaz‘ (Králik 2015, s. 272).

Z výkladu prvého významu, ako ho zachytávajú slovníky, vyplýva, že slovo *kňaz* sa nevzťahuje len na kresťanské použitie, ale vo všeobecnosti označuje ,prostredníka medzi Bohom al. božstvom a ľuďmi, vykonávajúceho náboženské a obradné úkony,

⁵ Pri heslách *biskup*, *kňaz* a *farár* nachádzame v SSN i významy v dvojslovných názvoch, niektorým sa budeme okrajovo venovať pri analýze významu *biskup* ,posledné stavce chrbtovej kosti hydiny obrastené tukom, trtáč‘.

⁶ Ďalšie slovníky približujú, že ide o lepídlo používané v obuvníctve (porov. napr. *Slovník slovenského jazyka III* 1963, s. 267). Výraz rovnako zachytáva S. M. Newerkla pod heslom *pop*² ,lepídlo, obuvnícke lepídlo‘ a ako východisko pre slk. a čes. *pop* uvádza bavor. *pop*, ktoré zodpovedá hнем. *Papp* ,lepídlo‘ (porov. Newerkla 2011, s. 326). Uvedený význam nie je doložený ani v starej češtine, ani v slovníku u J. Jungmanna a v *Historickom slovníku slovenského jazyka* (1991 – 2008; ďalej HSSJ) (porov. *ibid.*).

ktorý je predstaviteľom náboženského spoločenstva‘ (*Slovník súčasného slovenského jazyka* 2006 – 2021; ďalej SSSJ), s. v. *kňaz*). V hebr. sa na označenie kňaza používa termín כֹּהֵן, gr. *ιερέως*, lat. *sacerdos*. V Starom zákone bol na liturgickú službu vyvolený kmeň Léviho – jeho kňazi boli sprostredkovateľmi medzi izraelským ľudom a Bohom a prinášali obety za hriechy (SKTS, s. 455). V Novom zákone List Hebrejom (5, 1 – 10) „hodnotí Krista ako autentického k[ňaza], pretože sa obetoval za hriechy sveta, stal sa novým a definitívnym k[ňazom]“ (SKTS, s. 456). Prvenstvo Kristovho kňazstva potvrdzuje i Katechizmus Katolíckej cirkvi (2020; ďalej KKC), keď uvádza: „iba Kristus je pravý kňaz“ a jeho kňazstvo „sprítomňuje sa prostredníctvom služobného kňazstva“ (KC 1545). Kňaz „prináša obeť sv. omše *in persona Christi v osobe Krista Hlavy a v mene všetkého ľudu*“ (SKTS, s. 456). Pre *kňaza* sa odborne používa (v slovenskom Kódexe kánonického práva z r. 1996) i pomenovanie *presbyter* (porov. SKTS, s. 456), ktoré sme spomínali i pri hesle *biskup*.

Výraz *farár* ‚kňaz poverený správou farnosti‘ je v slovenčine doložený od 16. stor. (HSSJ, s. v. *farár*). Súvisí s *fara* ‚budova, v ktorej je farský úrad a spravidla aj byt farára‘ (SSSJ, s. v. *fara*). Východiskom je azda sthnem. *pharāre* (Machek 1957, s. 107), odvodené od sthnem. *pfarre* ‚fara‘ (Grimm – Grimm 1854 – 1961, ďalej DWB, s. v. *Pfarrer*). Sthnem. *pfarre* bolo prevzaté asi z neskorého lat. *par(r)ochia*, ktorého východiskom je staršie *paroecia*, prevzaté z gr. *παροικία* odvodeného od *πάροικος* dosl. ‚bývajúcí vedľa‘ od. gr. *παροικέω* ‚bývam vedľa niečoho‘, zloženého z *παρά* ‚vedľa, pri‘ + *οικέω* ‚bývať, sídliť‘ (Králik 2015, s. 158; Kluge 2011, s. 696). SKTS (s. 279) výraz *farár* odvodzuje od gr. *πάροχος* ‚udelujúci‘, ktoré vychádza zo slovesa *παρέχειν* ‚udelovať‘, Ľ. Králik (2015, s. 158) však uvádza *πάροχος* iba ako tvar, ktorý ovplyvnil formu lat. výrazu.

Miestom pôsobenia farára je farnosť, teda „spoločenstvo veriacich natrvalo začlenených do partikulárnej cirkvi“ (SKTS, s. 281). Ako uvádza Ľ. Králik, „[v] gr. texte Nového zákona (1 Pt 2, 11) bolo *paroikos* použité vo význame ‚cudzinec – kresťania, pokladajúci za svoju vlasť alebo, sa považovali za „cudzincov a pútnikov“ na tomto svete; gr. *paroikiā* sa chápalo aj ako spoločenstvo takýchto „cudzincov“, odtiaľ i význam ‚spoločenstvo kresťanov (podliehajúcich biskupovi)‘, neskôr ‚farnosť ako jedno zo spoločenstiev (v sídelnom meste biskupa)‘ > ‚sídlo správcu farnosti, fara“ (Králik 2015, s. 158). V Katolíckej cirkvi farár vo farnosti „v spojení s biskupom vykonáva učiacu, posväcujúcu a radiacu úlohu v spolupráci s ostatnými kňazmi a diakonmi a s pomocou kresť. laikov“ (SKTS, s. 279). V Katolíckej cirkvi je farár ustanovený biskupom, v Evanjelickej cirkvi je volený zborovým konventom. Práva a povinnosti farára vymedzujú obe cirkvi prostredníctvom vlastného cirkevného práva.

Pomenovanie *pop* (od 17. stor.) nesie dnes prvý význam ‚pravoslávny kňaz‘, staršie i ‚kňaz, duchovný‘ (HSSJ, s. v. *pop*). Vychádza z neskorého psl. **popъ*, prevzatého „azda i prostredníctvom sthnem. *pfaffo* ‚kňaz, duchovný‘ (počas predveľko-

moravských bavor. misií u záp. Slovanov) z cirk. lat. *pāpa* ako označenia duchovného otca, kňaza [...]. Novšie ‚pravoslávny kňaz‘ súvisí s významom slova u pravoslávnych Slovanov“ (Králik 2015, s. 457).

V. Machek uvádza, že slovo *pop* „znamenalo v staré dobe všude nižšieho kněze“⁷, pričom v poľštine sa tento výraz zachoval ako hanlivý; ako bezpríznamové sa používa slovo *ksiądz*. Nie je isté, kedy bol výraz *pop* nahradený neskorším čes. *kněz* [resp. slk. *kňaz*], ale v češtine je *pop* doložený i v názvoch osád *Popice*, *Popovice*, *Popovo* (Machek 2010, s. 472). O historickom chápaní úlohy popa porov. vyššie uvedený výklad k prvému významu slova *kňaz*.

3. SÉMANTICKÝ VÝVIN

3.1. ‚VRCHNÝ SNOPI NA OBILNOM KRÍŽI‘

Význam spojený so snopom nachádzame aj v dialektoch češtiny, ako ho zachytáva *Slovník nářečí českého jazyka* ‚zoskupenie snopov na poli postavených do kríža‘ (Ireínová et al. 2016–; ďalej SNČJ, s. v. *biskup*). Podobne nachádzame výraz *Pfaffe* (v prvom význame ‚duchovný, kňaz, dnes už len s hanlivým príznakom‘ [DWB, s. v. *Pfaffe*]), ktorý podľa *Bayerisches Wörterbuch* nadobúda v bavorskom dialekte i prenesený význam ‚hromada snopov postavených v kope‘ (Erhard et al. 1995 – 2023; ďalej BWB, s. v. *Pfaffe*). BWB zachytáva aj sloveso *pfaffeln* s rovnakým koreňom a s jediným významom ‚dávať, ukladať snopy obilia na kopy‘ (BWB, s. v. *pfaffeln*). Výklad podobný slovenčine nachádzame v maďarskom slovníku *A magyar nyelv értelmző szótára* (Bárczi – Országh 1959 – 1962, ďalej MNyÉSsz), ktorý uvádza pri hesle *pap* (zodpovedajúcim slovenskému ‚kňaz‘) význam ‚najvyšší snop umiestnený v strede, pri iných pravidelne väčší, ťažší; kňazský snop‘⁸ s kvalifikátorom *ludový* (MNyÉSsz, s. v. *pap*). Pre naše skúmanie je významnejší výklad kompozita *papkéve* (dosl. ‚kňazský snop‘); prvý význam sa zhoduje s výkladom pri hesle *pap*: 1. *ludovo* ‚vrchný snop na obilnom kríži‘, druhý približuje, ako tento snop v maďarčine nadobudol v čase pomenovanie ‚<počas feudalizmu> snop, ktorý dostával (obecný) kňaz alebo duchovný ako odmenu z časti dežmy‘ (MNyÉSsz, s. v. *papkéve*). Slovník uvádza i doklad: ‚Každý šestnásty snop obilia bol kňazský snop‘ (MNyÉSsz, s. v. *papkéve*).

Pri štúdiu opisov slovenských tradícií spojených so žatvou sme nenašli pomenovanie *kňaz* alebo *kňazský snop* (príp. *biskup*, *farár*, *pop*) v spojitosti s dežmou,⁹

⁷ ‚Všade“ v zmysle ‚v slovanských jazykoch‘.

⁸ Za prvotnú pomoc pri práci s maďarskými textami ďakujem B. Kmetovej, za preklady z maďarčiny a konzultácie osobitne S. Ondrejčkovej.

⁹ Väčšina opisov spomína len pomenovanie daného snopu, jeho uloženie, príp. ďalšie zvyky (napr. natočenie snopu na kostol a pod.). Nižšie uvádzame aspoň dva príklady opisu tradícií:

‚Po skončení kosenia sa hotové snopy znášali a ukladali do krížov. Snopy sa striedavo kládli klami proti sebe, nakoniec sa dal na vrch krížov väčší snop, ktorý prekryl klasy ležiacich snopov. Tento vrchný snop sa nazýval farár“ (Krihák 2014, s. 9).

ako to uvádza maďarský slovník.¹⁰ Tento proces však potvrdzuje elektronická encyklopédia *Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom* (2011; ďalej TLKS), ktorá uvádza: „[Desiatok p]atril diecéznym biskupom, ktorí ho mohli ako privilégium prepúšťať kapitulám, kláštorom i farárom. Spočiatku sa desiatok vyberal na mieste in natura (z toho i názov farár vrchného snopu v obilnom kríži), neskôr sa ho cirkev usilovala získať v peniazoch. Desiatok vyberal farár s laickými funkcionármi cirkevnej obce“ (s. v. *desiatok*).

Podobnosť situácie s vyberaním desiatkov na Slovensku a na území dnešného Maďarska potvrdzujú aj historické reálie. V kontexte Uhorska túto prax ustanovil už v 11. stor. Štefan I. a ďalšie úpravy a nariadenia nachádzame i u neskorších panovníkov. Predmetom desiatkov boli pôvodne len obilie a víno (Rábik 2014, s. 50 – 51)¹¹. Desiatok „[p]atril diecéznemu biskupovi a tým cirkevným korporáciám, ktorým ho biskup prepustil. Farári v pastorácii dostávali z desiatku kvartu, oktávu alebo sedecimu“ (Kušík 1961, s. 462). TLKS uvádza, že z „vybraného desiatku mu zostávala 1/16“ (s. v. *desiatok*). M. Kušík spresňuje, že desiatky z nášho územia sa vyberali pre biskupov v Ostrihome, Jágri, Váci, Rábe a pod., pričom opisuje, že niektoré župy sa sťažovali na trojnásobné vyberanie desiatku (Kušík 1961, s. 464 – 465).

Jednotnosť vyberania cirkevného desiatku môžeme predpokladať nielen na základe faktu, že Slovensko bolo súčasťou Uhorska, ale i na základe toho, že za feudalizmu bolo Slovensko spojené s Maďarskom aj prostredníctvom dvoch cirkevných provincií. Ešte v 20. stor. mali slovenské biskupstvá svoje metropolitné sídla v Ostrihome a Jágri, osamostatnenie sa uskutočnilo až za pontifikátu Pavla VI. v roku 1977 (Vnuk 2006, s. 225 – 226)¹².

Zmienku o asistencii farára pri vyberaní desiatkov na území Slovenska nachádzame aj v desiatkových registroch Ostrihomskej kapituly – register z roku 1516

„Hrŕstky žnice ukladali na pripravený konopný špagát, kde ich chlapi uviazali do snopov a poukladali do krížov. Vrchný, takzvaný kňazový, smeroval do kostola“ (TASR – JM 2012).

¹⁰ O úlohe jazyka v súvislosti s výskumom feudálnej renty vyzdvihuje P. Ratkoš význam skúmania dochovaných výrazov (ako napr. *poriadka, foršpon, dežma, zosyp, gbel*), pričom ich váha sa ešte zvyšuje, najmä ak majú slovensko-maďarské paralely (Ratkoš 1961, s. 363).

¹¹ Desiatky však majú oveľa hlbšiu históriu. Zmienku o nich nachádzame na mnohých miestach už v Starom zákone (pre biblické citácie používame ekumenický preklad podľa 4., opraveného vydania Biblie, ako ho uvádza Slovenská biblická spoločnosť na stránkach www.biblia.sk), pričom snop sa priamo uvádza v Lv 23, 10: „Povedz Izraelitom toto: Keď prídete do krajiny, ktorú vám dávam, a zožnete obilie, prvý snop zo svojej žatvy prinesiete kňazovi“ (Biblia, Lv 23, 10). Vyčlenenie desiatiny ročného príjmu na sakrálné účely bolo rozšírené i na celom Blízkom východe (porov. Achtemeier 1996, s. 62). V. Rábik uvádza, že „[p]lattenie desiatkov patrilo medzi najstaršiu formu deklarovania príslušnosti k cirkvi [...]. V praktickom živote kresťanských komunit sa však presadzovalo len pozvoľna [...].“ (2014, s. 50). Dodáva, že povinnosť darovať Cirkvi desiatinu zo všetkého majetku nariadil Karol Veľký v r. 788, legislatívne a obligatórne sa však desiatková prax ustanovila až na IV. lateránskom koncile.

¹² Prvú cirkevnú provinciu na našom území môžeme datovať už do r. 869, tá však zaniká v r. 907 zánikom Veľkej Moravy, keď sa Slovensko stalo súčasťou Uhorska (Vnuk 2006, s. 225).

z desiatkového obvodu Malej Nitry obsahuje informáciu tom, že „[T]ieto dediny desiatkoval ostrihomský kanonik [...], a asistoval mu pritom aj Šimon, farár z Bojne, ktorý bol súčasne aj správcom farnosti v Topoľčanoch“ (Rábik 2014, s. 56). Priamo o snopoch hovorí kronika Starej Turej, ktorú mesto publikovalo na svojich stránkach: „Každý 9. snop na poddanej roli patrí panstvu (nona). Každý desiaty (decima) ako desiatok dávali fare“ (Úradníček 2009, s. 27).

Cirkevné desiatky boli zrušené v roku 1848 Marcovými zákonmi, TLKS však uvádza, že „miestami [desiatok] pretrval do začiatku 20. storočia ako plat v naturáliách pre farára a učiteľa na cirkevných školách“ (s. v. *desiatok*). Ich odkaz v jazyku však ostal vďaka nárečiam prítomný dodnes.

3.2. „SÚČASŤ VINOHRADNÍCKEHO LISU“¹³

SSN zachytáva v súvislosti s vínnym lisom pomerne veľa výrazov (napr. *hus, húska, kalap, mesiac, drúk, hlava, kačica, paholec, paholok, pandrlák, pastorok, penka*). V súvislosti s náboženskými výrazmi nachádzame okrem uvedených ešte ďalšie dva s koreňom „kňaz“ – *kňazovka* a *kňazko* s rovnakým významom: „súčasť vinohradníckeho lisu“ (SSN, s. vv. *kňazovka, kňazko*). Publikácia *Ludové vinohradnícke stavby a lisy* uvádza pri pomenovaní posledného klátika, do ktorého zapadá vreteno, pomenovania: *strýc, dedko, farár, mních*¹⁴, *capko, kňaz, kňazovka, podkladok* a *kimak* (Kahounová 1969, s. 75).

Analógie nachádzame aj v ďalších jazykoch: *Wörterbuch der deutschen Winzersprache 5.0* (Besse – Haubrichs – Puhl 2004 – 2023; ďalej WDW) uvádza paralely hneď pri dvoch heslách. Pri hesle *Pfarrer* uvádza významy 1. „osoba, ktorá požeňuje víno“ a 2. „lisovací trám ležiaci nad drevenými podperami“ (WDW, s. v. *Pfarrer*); pri hesle *Pfaffe* nachádzame tiež dva významy, pričom oba sa vzťahujú na súčiastku vínného lisu: prvý predstavuje viacero opisov zodpovedajúcich významu *Pfarrer 2* a druhý zodpovedá doske, ktorá prikrýva nálož hrozna a prechádza cez ňu vreteno (WDW, s. v. *Pfaffe*). V maďarčine pri hesle *pap* je ako 4. význam uvedené pren. dial. „hrubé veko z tvrdého dreva <v násypke lisu na víno> na stlačenie výlisikov“ s významovým odtienkom pren. dial. „podlhovastý, štvorcový, tvrdý kus dreva tlačiaci na toto veko, prenáša utiahnutie skrutki“ (MNYÉSZ, s. v. *pap*).

Nákresy vínnych lisov spolu s podrobnejšími opismi nájdeme v príručke Etnografického ústavu Maďarskej akadémie vied *Magyar néprajz* (1988 – 2002) a v di-

¹³ Vinohradníckej terminológii z etymologického hľadiska sa venuje Jana Villnow Komárková, ktorá o príprave *Etymologického slovníka českej a slovenskej vinohradníckej a vinárskej terminológie* informovala v roku 2019 (Villnow Komárková 2019).

¹⁴ Napriek tomu, že výraz *mních* spadá do oblasti náboženskej lexiky, v článku mu nevenujeme pozornosť. Výraz sa používa (najmä v nemčine) aj na pomenovanie ďalších technických prvkov, ktoré by si vyžadovali samostatné spracovanie. Paralely súvisiace s vinárstvom sme však v nami porovnávaných slovníkoch a kartotékach nenašli.

zertácii A. Simona (2006)¹⁵. A. Simon uvádza pri vinohradníckej terminológii v súvislosti s lisom i derivát *papné*¹⁶, ktorý môžeme považovať za ekvivalent slovenského *kňazovka*. Navyše ponúka jednu z teórií o pôvode týchto názvov – autor spomína dielo Bélu Dornyaya, ktorý na príklade keszthelyského vidieckeho materiálu skúmal systém motívov Slnko – Mesiac – hviezdy v ornamentoch lisu, ale i názvy častí lisu (*modla*, „*régő*“¹⁷, *kňaz* a pod.). Spája ich s pohanskými prvkami primitívneho náboženstva (Simon 2006, s. 110 – 111).

Iný pôvod názvu by mohol byť spojený s kresťanským výtvarným umením stredoveku a novoveku. Vychádzame z dvoch predpokladov: prvý súvisí s výskytom vinohradníckych lisov na našom území, ktorých rozšírenie pravdepodobne spadá až do obdobia po rozšírení kresťanstva, a druhý so stredovekou ikonografiou, ktorej súčasťou bol vínný lis.

Pre výskyt vinohradníckych lisov na našom území pred 11. stor. neexistujú jasné dôkazy (Hrubala 2010, s. 17 – 18). „Pri súčasnom stave historického poznania tak kladieme možné používanie lisov v našej oblasti do 12. – 13. storočia, pretože v tomto období nastal prvý výrazný vzostup vinohradníckej výroby a produkcie vína, ktorá sa musela dosahovať používaním nástrojov umožňujúcich tento progres“ (Hrubala 2010, s. 18).

M. Hrubala dáva navyše do súvisu rozširujúcu sa výrobu vína so šírením kresťanstva v období po Veľkej Morave a s tým i nástup modernejších výrobných postupov a postupne i lisov; prvú zmienku lisu v strednej Európe (konkrétne v Čechách) datuje do 11. stor. (porov. *ibid.*). „Za správnosti predpokladu o potrebe stredovekých lisov najmä pri výrobe veľkého množstva vína usudzujeme, že práve kláštory a kráľovské majetky mohli byť miestom, kde môžeme teoreticky už od konca 11., ale najmä v 12. a v 13. storočí predpokladať výskyt lisov. Vlastníctvo viníc kláštormi máme doložené aj písomne a podľa množstva vinohradov [...] je zrejmé, že všetko víno nebolo určené len na liturgické účely, resp. pre vlastnú spotrebu. Napokon vieme, že investície do zakladania viníc a zhotovenia lisov boli finančne náročné, a pre-

¹⁵ Nám dostupné slovenské publikácie síce obsahovali obrázky lisov, avšak priamy opis bol len veľmi stručný a netýkal sa jednotlivých súčiastok. A naopak, v kapitolách, kde boli lisy podrobne opísané, chýbal názorný obrázok.

¹⁶ „Trám prenáša svoju váhu prostredníctvom *kňaza* [*pap*] na *kňazovku* [*papnéra*], prípadne na podňou ležiacu muštovú kryciu dosku“ (zdôraznené mnou – S. A.). Pomenovanie *kňaz* [*pap*] je takmer všade bežné pre drevený valec alebo drevené bloky vložené medzi hlavné drevo a lisovňu. Odinakiaľ nemám žiadne doklady o pomenovaní *kňazovky* [*papné*] umiestnenej vodorovne na debne s výliskami“ (Simon 2006, s. 79 – 80).

¹⁷ Pri preklade výrazu nemáme istotu, ale azda by sa mohlo spájať s *regös*, stredoveký spevák na šľachtickom dvore, podľa dokladu považovaný tiež za strážcu starých pohanských tradícií, príp. skupina roľníkov, ktorí podľa prastarého ľudového zvyku často v krojoch, s okovanými palicami a hlučnými nástrojmi, gajdami a pišťalkami chodia od domu k domu a vo svojich tradičných riekankách a spevoch želajú domácnosti všetko dobré. V dokladoch je zmienka, že zachovali spomienku na kúzla starých šamanov (MNyÉSz, s. v. *regös*).

to ich mohli v prvej fáze zvládnuť najmä bohaté duchovné inštitúcie, panovník a neskôr najvýznamnejšia šľachta“ (Hrubala 2010, s. 18).

Rola ikonografie súvisela s komunikačnou funkciou dobového umenia: Stredoveký človek všetkých spoločenských tried si v umení s obľubou „čítal“, či už z maľieb alebo sôch, z ktorých sa do detailov dozvedal o svojej viere, zázrakoch, ale i o rôznych príbehoch. Pre vzdelancov vytvárali ďalšiu úroveň symboly, ktoré dielo mohlo ukrývať (Johnson 2006, s. 180 – 181).¹⁸

„Európske umenie v stredoveku bolo predovšetkým kresťanské. Vyjadrovalo sa teda v ‚pojmach,‘ ktoré mu boli vlastné, a v nich zachytávalo dobový pohľad na svet“ (Rausová 2010, s. 8). V kontexte vínnych lisov je pre náš výskum významné vyobrazenie Krista vo vínnom lise (ako napr. na obr. 1), známe už od 13. stor. (Buran 2012, s. 18), M. Žúborová¹⁹ uvádza jeho výskyt už v 12. stor. (porov. Žúborová – Žúbor 2020, s. 137). „Toto starobylé symbolické prirovnanie vychádza predovšetkým z biblického textu proroka Izaiáša. Najväčšie rozšírenie dosiahlo v 16. až 18. storočí, keď patrilo k širokej škále obrázkov, produkovaných najmä grafickými technikami“ (Semancík). Ide o „názorné spojenie medzi krvou (bolestného) Krista a vínom eucharistie. Ježiš sám vstupuje do vínného lisu a namiesto šťavy z hrozna z neho vyteká jeho krv“ (Buran 2012, s. 18)²⁰. O populárnosti tejto ikonografie svedčí i to, že toto vyobrazenie nachádzame v Európe naprieč rôznymi technikami, ako sú fresky, maľby, súčasť oltárov, ale i miniatúry v rukopisoch. Múzeum v Kežmarku zreštaurovalo jeden takýto obraz, pričom uvádza, že zreštaurovaný obraz vychádza z rytiny Hieronyma Wierixa (1553 – 1619), ktorá „slúžila ako predloha pre mnohé obrazy po celej Európe“ (Semancík).

¹⁸ „Čím je čtoucímu Písmo, tím je zraku nevzdělaných obraz, neboť na obrazu vidí i nevzdělaní, co by měli napodobovat, na obrazu čtou i ti, kdo číst neumějí“ (Stemberger 1999, s. 263).

¹⁹ Marie Žúborová je autorkou rozsiahleho (žiaľ, nevydaného) diela *Encyklopédia kresťanského umenia*, ktoré po jej smrti zverejnil jej manžel na internete^[1]. Vysokoškolské štúdium českého jazyka a výtvarnej výchovy absolvovala na Západočeskej univerzite v Plzni. Po svadbe pôsobila až do svojej smrti (v r. 2020) v Piešťanoch, kde mala vlastný ateliér. Vyučovala výtvarnú výchovu a pripravovala študentov na stredné i vysoké školy s výtvarným zameraním. Práve z príprav na hodiny pôvodne začala vznikáť *Encyklopédia kresťanského umenia*, ktorej tvorbe venovala s prestávkami 28 rokov života (1992 – 2019). Dielo je opreté o obrovskú knižnicu, ktorú vo svojich priestoroch vybudovala. Texty konzultovala o. i. i na Evanjelickej bohosloveckej fakulte UK v Bratislave. Okrem rozsiahlych prác encyklopedického charakteru o výtvarnom (predovšetkým kresťanskom) umení zanechala po sebe zbierku obrazov, sošiek a rôznych ručných prác. Za poskytnutie informácií o pôvode encyklopédie i o živote pani M. Žúborovej vďačíme jej manželovi Ing. Petrovi Žúborovi, doplnené sú základnými údajmi z webovej stránky.^[1]

²⁰ Symbolike mystického lisu sa podrobne venuje M. Žúborová. História a symboliku opisuje pri Apokalyptickom (Žúborová 2020) a Christologickom cykle (Žúborová – Žúbor 2020). „Samotný výraz mystický lis je jedným z prostriedkov prorockého apokalyptického jazyka, ktorý pre svoje opisy využíva symboliku drvenia vínnych strapcov v lise (trest a mučiaci nástroj) a vína (vykupiteľská krv). Prázdnota a plnosť vínného lisu symbolizuje núdzu a bohatstvo (2 Kráľov 6, 27; Jób 24, 11; Ozeáš 9, 2), plnosť lisu Božie požehnanie (Príslovia 3, 10; Joel 2, 24), prázdnota lisu trest (Jeremiáš 48, 33), plný lis pretekajúci šťavou naznačuje hroziace krviprelievanie (Zjavenie 14, 14 – 20)“ (Žúborová 2020, s. 2).

Obr. 1. Hieronymus Wierix (1563 – pred r. 1619): *Kristus vo vínnom lise*^[2]

Jednotlivé zobrazenia Krista v mystickom lise sa síce líšia typom lisu, Kristus sa však zvyčajne nachádza pod kladou (v prípade kladových lisov) alebo vretenom (v prípade vretenových lisov), ktoré naňho zvrchu tlačia. Pri vyobrazení v šliapacom lise, ktorý nemá zvrchu žiadnu konštrukciu, tlačí na Krista kríž, ktorý nesie na chrbte. Kríž sa často vyskytuje i pri vretenovom a neraz i kladovom lise – podobne, ako je to pri kežmarskom obraze; medzi vretenom a postavou Krista nachádzame umiestnený kríž tlačiaci na plecيا Krista. De facto ide o to miesto, kde je v ľudovom pomenovaní umiestnená súčiastka nazývaná *kňaz* alebo *farár*. I keď v jednotlivých jazykoch nemusí výraz opisovať presne tú istú súčiastku (dokonca i v rámci jedného jazyka sa môže význam v závislosti od nárečia a geografie posúvať), svojím uložením ide približne o to isté miesto, kde klada, vreteno alebo kríž tlačia symbolicky na Kristove plecيا.

Ostáva zodpovedať otázku, prečo sa súčiastka nevolá *Kristus*, ale *kňaz*, *farár*. Spojenie kňaza s Kristom sme opísali v prvej časti článku, kde sme uviedli, že Kristus je prvým kňazom, od ktorého sa odvodzuje každé kňazstvo. Každý kňaz potom prináša obeť sv. omše *in persona Christi*. V kontexte súčiastky v lise môže pomenovanie kňaz odkazovať na postavu Krista v ikonografii mystického lisu, pričom zároveň neprináša pohoršenie. Otázkou však je, nakoľko bol tento teologický rozmer vnímaný bežným ľudom. Svoju rolu tu azda mohlo zohrávať i širšie spojenie kresťanstva a viníc, napr. vlastníctvo kláštorami, produkcia vína na liturgické účely,

či – podobne, ako to bolo pri obilí – povinnosť odvádzať desiatky z vína.²¹ Spojenie kríža s kňazom, príp. farárom nachádzame i v iných kontextoch: *kňaz* je snop na obilnom *kríži* (porov. 3.1.), ale *kríž* je motivantom pomenovania pavúka výrazom *kňaz* (porov. 3.4.).

Keďže tu asi ide o sémantický kalk z nemčiny, môžeme uvažovať aj o vplyve negatívnej sémantiky, ktorú nem. *Pfaffe* nesie – po reformácii nabral výraz silne negatívnu konotáciu, keďže Luther toto slovo začal používať pre modlárske kňazov a následne pre katolíckych kňazov, voči ktorým sa silne vymedzoval (porov. DWB, s. v. *Pfaffe*). Z tohto pohľadu súčiastka *Pfaffe* predstavuje kňaza, ktorý tlačí Krista k zemi.

3.3. ‚POSLEDNÉ STAVCE CHRBTOVEJ KOSTI HYDINY OBRASTENÉ TUKOM, TRTÁČ‘

Paralely tohto významu nachádzame aj v ďalších jazykoch. *Průruční slovník jazyka českého* (1935 – 1957; ďalej PSJČ) pod heslom *biskup* zachytáva význam ‚hydiny (zvlášť u husi) na požívanie upravený koniec zadku‘ (PSJČ, s. v. *biskup*). Tento význam je zachytený i v nárečiach ako ‚výrastok nad ritným otvorom hydiny‘ (SNČJ, s. v. *biskup*). MNyĚSz pod heslom *püspök* ‚biskup‘ uvedený význam neuvádza, nachádzame ho však pri kompozite *püspökfalat* dosl. ‚biskupské sústo‘ s kvalifikátorom *bizalmas* (používané v úzkom kruhu, dôverne) ako ‚pečený alebo varený hydinový chvost, trtáč‘ (MNyĚSz, s. v. *püspökfalat*). V nemčine sme v skúmaných slovníkoch ekvivalent k tomuto vývinu významu nenašli, avšak v *Dictionarium Hungarico-Latinum* je pri hesle *Püspök-falatja* uvedené vedľa lat. *Uropigium* aj nem. *Herrn=Bißfen* (Papai – Bod 1767, s. 295), ktoré môžeme preložiť ako ‚pánske sústo‘. To by mohlo naznačovať, že ide o sústo hodné pána, resp. biskupa,²² čiže niečo lahodné.²³ Univerbizačiou²⁴ by z dvojslovného *biskupské sústo* ostalo pomenovanie *biskup*.

²¹ Vyššie sme uviedli, že desiatky boli uzákonené Štefanom I. v 11. stor. M. Kušík (1961, s. 462) uvádza, že časom sa povinnosť decimovať vzťahovala z plodín práve na obilie a víno, neskôr zahŕňala i ďalšie plodiny. Obilie a víno sa týkali pôvodne i vyrubenia deviatkov určených pre svetských feudálov. Taktiež sme uviedli, že aj existencia lisov na našom území pred 11. stor. je málo pravdepodobná, skôr sa predpokladá v 12. – 13. stor., keď sa postupne začína šíriť ikonografia Mystického lisu (Buran 2012, s. 18; Žúborová 2020).

²² Podobný prípad by predstavoval *biskupský chlebiček* ‚jemný múčnik s kandizovaným ovocím, hrozičkami, orieškami‘ (SSSJ, s. v. *biskupský*).

²³ O tom, že ide o pochúťku, svedčí i doklad z *Kartotéky novočeského lexikálního archivu* (2007 – 2008; ďalej KNLA), ktorá obsahuje excerptovaný materiál, na základe ktorého vznikli všetky reprezentatívne výkladové slovníky češtiny. Lístok uvádza: ‚Mužští ovšem méně na to (že hospodyně neprodávají všechny husy, nýbrž ponechávají si několik na zabití) hubují, ale po měkkých peřinách rádi se válejí a při obědě na biskupa se jen třesou‘ [V. Pittenrová, 1892] (KNLA, s. v. *biskup*).

²⁴ Podľa typológie L. Palkovej tu predpokladáme kvalitatívno-sémantickú univerbizačiu (Palková 2018, s. 73 – 74). Autorka uvádza pri tomto type príklady *plastická operácia* → *plastika*, *panelová diskusia* → *panel*.

Iný výklad naznačuje *Nový maďarský etymologický slovník (Új magyar etimológiai szótár 2011 – 2022, ďalej ÚMESz)*, ktorý pri hesle *püspökfalat* upozorňuje na čiastočnú sémantickú paralelu s francúzskym *bonnet d'évêque*, dosl. ‚biskupská čiapka‘, ktoré nesie i význam ‚zadok, chvost (ako jedlo)‘; Pomenovanie sa vysvetľuje tým, že očistený zadok operenca pripomína biskupskú čiapku (ÚMESz, s. v. *püspökfalat*). K výkladu je potrebné doplniť, že pri biskupskej čiapke tu nejde o mitru, ale o biret. Biret ako súčasť odevu – prikrývka hlavy kňaza – „bol prebratý pravdepodobne z univerzitného života, [...] od 16. stor. sa stal symbolom uvedenia do úradu a kňazskej sudcovskej moci – rozhrešovania“ (SKTS, s. 114). Birety sa tvarovo i farbou členili: trojrohý čierny je pre kňazov, štvorrohý pre doktorov teológie, s červeným brmbolcom pre dekanov a preláti majú biret vo farbe svojej reverendy, pričom nejde o súčasť liturgického odevu (SKTS, s. 114). Biskupský biret bol teda ružovej farby, ktorá (spolu s červenou – kardinálskou) bola najbližšie odtieňu kože hydiny.

Tvar biretu bol pravdepodobne motivantom aj pri ďalších označeniach, ktorých paralely nachádzame v ďalších jazykoch.²⁵ Ide o dvojslovné pomenovania, ktoré uvádza SSN v súvislosti s rastlinami a ovocím. Prvým je *kňazová čepica* (Radošina NIT) ‚odroda zimného jablka‘ (SSN, s. v. *kňaz*). *Biskupská čiapka (bonnet d'évêque)* označujúca starú zimnú odrodu jablka „Calville Blanc d'hiver“, kužeľovitého a rebrovaného tvaru, existuje i vo francúzštine – informáciu o nej sme síce nenašli v nám dostupných slovníkoch, zachytávajú ju však viaceré ovocinárske stránky (porov. napr. *Pommier – Variété ancienne*^[31]). Nevieme s istotou povedať, či ide o tú istú odrodu, ale v maďarčine u predajcov ovocných odrôd nachádzame pri zimnom bielom jablku *Calville* (maď. *kálvil*) synonymá *Kálvin alma*, *Püspök alma*, dosl. ‚kalvínske jablko, biskupské jablko‘, pričom ako krajinu ich pravdepodobného pôvodu uvádzajú Francúzsko (porov. napr. *Téli fehér kálvil alma – Konténeres*^[41]).

Druhým takýmto nárečovým spojením je *kňazova čiapka, bot*. bršlen európsky (Euonymus europaeus) (SSN, s. v. *kňaz*: Pukanec LVI), ktorá má paralelu opäť vo francúzštine – *bonnet à/de prêtre* (*Trésor de la Langue Française informatisé* 1960 – 1994; ďalej TLFi, s. v. *bonnet*), ale i v nemčine – *Pfaffenmütze* dosl. ‚farárova čiapka‘, príp. *Pfaffenhütchen*, dosl. ‚farárov klobúčik‘ (DWB, s. vv. *Pfaffenmütze, Pfaffenhut*). Iným spojením je *farálová čepička, bot*. tekvica obrovská (*Cucurbita maxima*) (SSN, s. v. *farár*) s francúzskou paralelou *bonnet à/de prêtre (kňazova čiapka)* označujúcou patizón.

Francúzske *bonnet d'évêque* (TLFi, s. v. *bonnet*) i nemecké *Bischofsmütze* (porov. DWB, s. v. *Bischofsmütze*), príp. iné pomenovanie čiapky patriacej kňazovi či biskupovi označujú aj ďalšie rastliny, ktoré svojím kvetom, plodom, v prípade kak-

²⁵ V kontexte odevov nachádzame ako motivant i farbu spojenú s biskupskou hodnosťou – poľ. dial. výrazy *biskupi, biskupowy* i *biskupski* označujú i (tmavo) fialovú farbu (porov. *Słownik gwar polskich* 1983, s. 225 – 226).

tusov celým zovňajškom, pripomínajú biret. Zvyčajne majú náznak rebier, niektoré sú troj- či štvorhranné so špicom na vrchu. Iné zas pripomínajú tvar mitry.

Iným prípadom je dial. spojenie *knaz datel* (Ban. Štiavnica) ‚čierny vták s červeným temenom, *zool. tesár* (*Dryocopus*)‘ (SSN, s. v. *kňaz*), ktorý má svoju paralelu v čes. dial. *biskup ,zool. ďateľ čierny* (*Dryocopus martius*)‘ (SNČJ, s. v. *biskup*). Motivantom v tomto prípade bude *solideo* – malá okrúhla čiapočka, ktorú dnes najčastejšie stretávame u biskupov, kardinálov a pápeža, pričom ich nosia vždy vo farbe svojej reverendy. *Dryocopus martius* má sfarbenie hlavy červené, pripomínajúce *solideo*.

3.4. ‚DRUH PAVÚKA S KRÍŽOM NA CHRBTĚ‘

Posledný analyzovaný význam sa týka výrazu *kňaz* a označuje pavúka, ktorý je v SSSJ zachytený ako *křižiak*² ‚pavúk z čeľade križiakovitých s bielou škvrnou na chrbte, obyč. v tvare kríža, žijúci v kruhových pavučinách, ktoré upevňuje na konárikoch stromov, kríkov al. na iný podklad‘ (s. v. *křižiak*). Podobne aj v ďalších jazykoch sa názov tohto pavúka spája najmä s krížom: čes. *křižáci ,zool. rody pavúkov z čeľade Argyropidae* (*Araneus, Epeira*)‘ (PSJČ, s. v. *křižák*), maď. *keresztspók*, dosl. ‚krížový pavúk‘, nem. *Kreuzspinne*, dosl. ‚krížový pavúk‘, poľ. *krzyżak*.

Spoločnou črtou, ktorá evokuje spojenie s kňazom, je kríž. Veľký kríž vyobrazený na chrbte mohol byť súčasťou ornátu.²⁶ Dominantným prvkom mohol byť zvlášť v liturgii pred 2. vatikánskym koncilom, keď kňaz pri slávení liturgie stál chrbtom k ľudu, ktorý sa díval na chrbát ornátu.

Rovnaký motivant sa nachádza i v poľ. dialektoch – *Kartoteka Słownika gwar polskich* (2020, s. v. *ksiądz*) zachytáva slovo *ksiądz ,vodná bzdocha‘ s vysvetlením „lebo je podobná kňazovi v ornáte“ [Czchów nad Dunajcem].*

4. ZÁVER

V článku sme predstavili vybrané sémantické posuny štyroch slov označujúcich osoby v hierarchii Cirkvi vykonávajúce náboženské obrady: *biskup, kňaz, farár, pop*. Spoločnou črtou týchto slov okrem prvotného významu je aj skutočnosť, že v slovenských nárečiach pri nich nachádzame dva novšie významy spoločné pre časť (*kňaz, farár ,súčasť vinohradníckeho lisu‘*) alebo všetky uvedené výrazy (*,vrchný snop na obilnom kríži‘*).

Predmetom analýzy bol sémantický vývin výrazov nárečovej lexiky, ktorý sa vzťahoval nielen na výrazy používané v ľudovom prostredí na Slovensku, ale bol

²⁶ „Na chrbtovej časti bývala [kazula, čo je iné pomenovanie pre ornát] zvyčajne zdobená znakom kríža, symbolom Kristovej obety a zároveň symbolom tarchy, ktorá sprevádza Božiu službu“ (Halasová – Piatrová 2015, s. 47). Tento prvok je na ornátoch prítomný dodnes, i keď azda častejšie je zobrazovaný kríž so zdvihnutými ramenami.

zachytený aj v cudzojazyčných paralelách. Tieto výrazy označovali významy zviazané jednak s hospodárstvom (,snop‘, ,súčiastka lisu‘), jedlom (,posledné stavce hydiny‘) a označením zvieracej (,pavúk‘, ,tesár‘), príp. rastlinnej (,odrody jablák, tekvice‘) ríše. Prvé dva analyzované významy boli pravdepodobne ovplyvnené hlbšími historickými súvislosťami (v prvom prípade išlo o spôsob vyberania desiatkov, v druhom azda o vplyv dobovej ikonografie), zvyšné vychádzali z vonkajšej podobnosti časti odevu cirkevného hodnostára s tvarom alebo so vzorkou objektu, ktorý bol pomenovaný podľa tohto hodnostára.

Ako sme uviedli vyššie, väčšina posunutých významov bola prítomná i v ďalších jazykoch. Kým pri prvých dvoch išlo primárne o najväčšiu príbuznosť s maďarčinou (vzhľadom na dlhodobé etnické a jazykové kontakty, ku ktorým navyše dochádzalo v rámci jedného štátneho útvaru), biret bol motivantom rôznych vecí i v ďalších jazykoch, s ktorými nás spája jedine prítomnosť cirkevných predstaviteľov nosiacich rovnakú súčasť odevu. Jedine pri slove *kňaz* s významom ,druh pavúka s krížom na chrbte‘ sme paralelu v inom jazyku nevedeli doložiť, i keď ornát ako motivant na pomenovanie chrobáka sa vyskytuje i v poľských nárečiach. Samotný kríž sa v pomenovaní pavúka objavuje bežne, nespája sa však s osobou s krížom na odevu.

Literatúra

- ACHTEMEIER, P. J. (1996): *HarperCollins Bible Dictionary*. San Francisco: HarperCollins Publishers.
- BIBLIA – BIBLIA – SLOVENSKÝ EKUMENICKÝ PREKLAD (2017). 4. oprav. vyd. Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť. Dostupné na: www.biblia.sk (cit. 29. 9. 2023).
- BURAN, D. (ed.) (2012): *Krv. Výstava Slovenskej národnej galérie Bratislava, 13. 12. 2012 – 31. 3. 2013*. Bratislava: Slovenská národná galéria.
- BWB – ERHARD, F. M. et al. (eds.) (1995 – 2023): *Bayerisches Wörterbuch*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften. Dostupné na: <https://bdo.badw.de/> (cit. 29. 9. 2023).
- DWB – GRIMM, J. – GRIMM, W. (1854 – 1961): *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. 32 zväzkov. Dostupné na: <http://woerterbuchnetz.de/DWB/> (cit. 29. 9. 2023).
- FERENČÍKOVÁ, A. (2014): O výskume používania náboženských výrazov v nenáboženských kontextoch. In: *Kultúra slova*, 48/1, 44 – 48.
- FRINTA, A. (1918): *Náboženské názvosloví československé: jazykozpytný rozbor s doklady z našej reformáčnej literatury*. Praha: Comenia.
- HALASOVÁ, E. – PIATROVÁ, A. (2015): *Paramenty. Liturgické textilie. Katalóg výstavy*. Bratislava: SNM – Historické múzeum.
- HRUBALA, M. (2010): *Vinohradnícke lisy v malokarpatskej oblasti*. Pezinok: Malokarpatské múzeum.
- HSSJ – HISTORICKÝ SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA (1991 – 2008). Hl. red. M. Majtán. 7 zv. Bratislava: Veda. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/> (cit. 29. 9. 2023).
- ISBE – THE INTERNATIONAL STANDARD BIBLE ENCYCLOPEDIA (2012). BibleWorks [CD-ROM], Version 9.
- JOHNSON, P. (2006): *Dějiny umění*. Praha: Academia.
- KAHOVNOVÁ, E. (1969): *Ludové vinohradnícke stavby a lisy*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

- KARTOTEKA SŁOWNIKA GWAR POLSKICH (2020). Dostupné na: <https://rcin.org.pl/publication/37156>.
- KRIHÁK, M. (2014): Žatva v minulosti. In: *Hlas Vrbového*, 24/15 – 16, 9. Dostupné na: http://old.vrbove.sk/old/www.vrbove.sk/hlas/2014/15_14hv.pdf (cit. 11. 10. 2023).
- KKC – KATECHIZMUS KATOLÍCKEJ CIRKVI (2020). Trnava: Spolok svätého Vojtecha. Dostupné na: <https://katechizmus.sk/> (cit. 11. 10. 2023).
- KLUGE, F. (2011): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearb. von E. Seebold. 25., durchgeseh. und erweiterte Aufl. Berlin – Boston: de Gruyter.
- KNLA – KARTOTÉKA LEXIKÁLNIHO ARCHIVU (1911 – 1991) (2007 – 2008). Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné na: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/> (cit. 16. 10. 2023).
- KRÁLIK, L. (2000): Od Abraháma k *abraháminám*. In: Krško, J. – Majtán, M. (eds.): *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. 14. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica 6. – 8. júla 2000. Zborník referátov*. Banská Bystrica: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB, 241 – 246.
- KRÁLIK, L. (2003 – 2004): Auf den Spuren Benjamins: slowak. dial. *beňové oko* ‚neidischer, habstüchtiger Mensch‘. In: *Balkansko ezikoznanie – Linguistique Balkanique* (Sofia), 2003 – 2004/43, 163 – 167.
- KRÁLIK, L. (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.
- KRÁLIK, L. (2019a): O význame slova *advent* v gemerských nárečiach. In: *Kultúra slova*, 53/6, 353 – 355.
- KRÁLIK, L. (2019b): Súvisí slk. *kántriť* s pol. dial. *kętrzyć, kętrać*? In: *Prace Filologiczne – rocznik Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego poświęcony językoznawstwu*, 74, 257 – 265.
- KRÁLIK, L. (2020): *Etymológia a nárečová lexikografia (na materiáli Slovenských nárečí)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.
- KUŠÍK, M. (1961): Cirkevný desiatok. In: *Historický časopis*, 9/3, 462 – 467.
- MAGYAR NÉPRAJZ (1988 – 2002). Hl. red. A. Paládi-Kovács. Akadémiai Kiadó, Budapest. Dostupné na: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/> (cit. 16. 10. 2023).
- MACHEK, V. (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Československá akademie věd.
- MACHEK, V. (2010): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MIKLOSICH, F. (1886): *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- MNYÉS-Z – BÁRCZI, G. – ORSZÁGH, L. (eds.) (1959 – 1962): *A magyar nyelv értelmező szótára. 7 zv.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Dostupné na: <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php> (cit. 16. 10. 2023).
- NEWERKLA, S. M. (2011): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. [Habilitationsschrift.] Zweite, durchgeh. überarbeit. und aktualisierte Aufl. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- PALKOVÁ, L. (2018): *Univerbizácia v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- PAPAI, F. P. – BOD, P. (1767): *Dictionarium Hungarico-Latinum*. Cibinium: Sumtibus Samuelis Sárdi Typographi. Dostupné na: https://books.google.sk/books?id=PVgeXJg8bEsC&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (cit. 17. 10. 2023).
- PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého (1935 – 1957)*. 9 zv. Praha: ČSAV. Dostupné na: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/> (cit. 16. 10. 2023).
- RÁBIK, V. (2014): Neskorośredoveké desiatkové registre Ostrihomskej kapituly. In: Kohútová, M. – Lopatková, Z. a kol. (eds.): *Metodologické limity historického prameňa*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce – Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 48 – 65.

- RAUSOVÁ, K. (2010): *Vplyv židovsko-kresťanských vzťahov na biblickú ikonografiu v kresťanskom výtvarnom umení stredoveku*. [Diplomová práca.] Trnavská univerzita, Teologická fakulta.
- RATKOŠ, P. (1961): O vývine feudálnej renty na Slovensku. In: *Historický časopis*, 9/3, 361 – 377.
- SEMANČÍK, M.: *Novo zreštaurovaný obraz z Múzea v Kežmarku*. In: *Múzeum v Kežmarku (História Kežmarku: Príbehy predmetov)*. Dostupné na: <https://kezmarok.com/?Historia-Kezmarku/Príbehy-predmetov/Obraz-Krista-v-mystickom-lise#obsah> (cit. 17. 10. 2023).
- SIMON, A. (2006): *A technológia és minőség kapcsolata a szőlőfeldolgozás-mustnyerés munkafolyamatában. A dél-zalai példa*. [Dizertačná práca.] Budapest: ELTE BTK Néprajztudományi Doktori Iskola. Dostupné na: <http://doktori.btk.elte.hu/folk/> (cit. 16. 10. 2023).
- SKTS – STRUČNÝ KATOLÍCKY TEOLOGICKÝ SLOVNÍK (2015). Hl. red. J. Ďurica. Trnava: Dobrá kniha.
- SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA III. P – R. (1963). Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- SŁOWNIK GWAR POLSKICH. II (z. 2) (1983). Red. J. Reichan. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- SNČJ – IREINOVÁ, M. et al. (2016 –): *Slovník nářečí českého jazyka*. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné na: <http://sncj.ujc.cas.cz> (cit. 16. 10. 2023).
- SSN – SLOVNÍK SLOVENSKÝCH NÁREČÍ (1994 – 2006). 3 zv. Bratislava: Veda. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/> (cit. 16. 10. 2023).
- SSSJ – SLOVNÍK SÚČASNÉHO SLOVENSKÉHO JAZYKA (2006 – 2021). 4 zv. Bratislava: Veda. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/> (cit. 16. 10. 2023).
- STEMBERGER, G. (1999): *2000 let křesťanství*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- ŠIMKOVÁ, M. (2014): Náboženské texty a terminológia v Slovenskom národnom korpuse. In: Ďurica, J. (ed.): *Stručný katolícky teologický slovník rozšírený o byzantskoslovenské pojmy. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie konanej 12. 11. 2014 v Bratislave*. Trnava: Dobrá kniha, 58 – 77. Dostupné na: https://korpus.sk/wp-content/uploads/uploaded/documents/publications/bibliography/2014-Simkova_NT.pdf (cit. 25. 1. 2024).
- TLFi – TRÉSOR DE LA LANGUE FRANÇAISE INFORMATISÉ (1960 – 1994). ATILF – CNRS & Université de Lorraine. Dostupné na: <http://www.atilf.fr/tlfi> (cit. 16. 10. 2023).
- ÚMESZ – ÚJ MAGYAR ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR (2011 – 2022). Hl. red. K. Gerstner. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet/ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. Dostupné na: <https://uesz.nyelvtud.hu/index.html> (cit. 27. 6. 2023).
- ÚRADNÍČEK, D. (2009): *Kronika Starej Turej*. Dostupné na: https://www.staratura.sk/resources/File/kronika_starej_turej_dr_dusan_uradnicek.pdf (cit. 11. 10. 2023).
- TASR – JM (2012): V Horných Hámroch oživilí tradičnú žatvu. In: *MY Noviny Žiarskej kotliny*, 7. 8. 2012, 5.
- TEKS – *Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom: elektronická encyklopédia*, (2011). Hl. red. G. Kiliánová. Bratislava: Ústav etnológie SAV – Koordinačné centrum tradičnej ľudovej kultúry, SLUK. Dostupné na: <https://www.ludovakultura.sk/encyklopedia/> (cit. 13. 10. 2023).
- VEČERKA, R. et al. (2006): *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- VILLNOW KOMÁRKOVÁ, J. (2019): Projekt *Etymologického slovníku české a slovenské vinohradnické a vinařské terminologie*. In: *Slavia Centralis*, 12/2, 70 – 84.
- VNUK, F. (2006): *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*. Bratislava: Nové mesto.
- WDW – BESSE, M. – HAUBRICHS, W. – PUHL, R. (2004 – 2023): *Wörterbuch der deutschen Winzersprache 5.0*. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Dostupné na: <https://wdw.uni-trier.de/index.php?showpage=main&count=1> (cit. 16. 10. 2023).
- ŽÚBOROVÁ, M. (2020): Hodina žatvy a obaračky/Hrozná hnevu. In: *Encyklopédia kresťanského umenia, Apokalyptický cyklus*. Dostupné na: <https://eku.informacie.sk/images/pdf/apokalypticky-cyklus/EKU-01-Apokalypticky-cyklus-25-HODINA%20%C5%BDATVY%20A%20OBE-RA%C4%8CKY-%20HROZNA%20HNEVU.pdf> (cit. 17. 10. 2023).

ŽÚBOROVÁ, M. – ŽÚBOR, P. (2020): Mystický lis/Kristus vo vínnom lise. In: *Encyklopédia kresťanského umenia, Christologický cyklus I.*, 137 – 138. Dostupné na: <https://eku.informacie.sk/images/pdf/eku/Christologick%C3%BD%20cyklus%20I..pdf> (cit. 17. 10. 2023).

Internetové zdroje

^[1] <https://eku.informacie.sk/> (cit. 20. 1. 2024).

^[2] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Christus_in_de_wijnpers,_RP-P-1911-488.jpg (cit. 26. 1. 2024).

^[3] <https://www.mesarbustes.fr/pommier-ancien-a-pommes-d-hiver-malus-communis-calville-blanche.html> (cit. 6. 11. 2023).

^[4] <https://www.csodakertesz.hu/teli-feher-kalvil-alma-konteneres> (cit. 6. 11. 2023).

Katarína Rausová

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i.

Panská 26, 811 01 Bratislava

E-mail: katarina.rausova@juls.savba.sk

ORCID: 0000-0002-7855-2839